

e-ISSN: 2148-0494

dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi), Bahar 2017, Cilt:5, Sayı:9, 5:178-183

Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri

Ahmet OCAK

Nizâmiye Akademi Yayınları, İstanbul, 2017, 1. Baskı, 398 sayfa

Zübeyir BULUT*

AİBÜ Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Ocak tarafından kaleme alınan bu eser, müellifin Yüksek Lisans çalışmasına dayanmaktadır. Ancak yazar, yıllar içinde yaptığı Selçuklu tarihi ile ilgili araştırmalarla yeni belge ve bilgiler ışığında eserini yeniden ele alıp bugünkü hale getirmiştir. Eser çok sayıda klasik ve modern kaynağa dayanan oldukça hacimli ve doyurucu bir çalışmadır. Yazarın diğer çalışmaları incelendiğinde çalışma alanı ağırlıklı olarak Selçuklular dönemi düşünce ve kültür tarihi üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Yazarın doktora tezi olarak hazırladığı, “Tarih ve Tabiat Vakfı” tarafından 2002 yılında yayınlanan Selçukluların *Dinî Siyaseti (1040-1092)* başlıklı çalışması da alana önemli katkılar sunan eserlerden biri olduğu görülmektedir.

Yazar, Selçuklular dönemini, Türk ve İslam Tarihinin en önemli devrelerinden biri saymaktadır. Ona göre bu dönem aynı zaman da Türk ve İslam tarihlerinin birleştiği dönemdir. Bu dönemle birlikte Türkler yaptıklarını İslam adına yapacak ve İslam medeniyetinin koruyucu rolünü üstleneceklerdir. Selçuklular dönemiyle ilgili kültür ve teşkilat alanındaki çalışmaların yetersiz olduğuna vurgu yapan araştırmacı bu araştırmada Nizâmiye medreselerinin Selçuklu tarihi açısından olduğu kadar İslam tarihi açısından da büyük bir öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Bu müesseseler Selçuklular’ın hâkimiyetlerini tesis etmelerine yardımcı olduğu kadar, Ehl-i Sünnet dışı fikirlerle mücadele ederek onların bertaraf edilmesinde de büyük rol oynamışlardır. Özelde Selçuklular’ın genelde ise İslam dünyasının karşılaştığı tehlikeler bu kurumlar tarafından kurulan fikrî gelişmeler ve oluşturulan birlik sayesinde engellendiği gibi, medeniyetimizin kendi kaynaklarına dayanarak yeniden mayalanması da bu kurumlar ve buradan yetişen büyük âlimlerin çalışmaları sayesinde olmuştur. Dolayısıyla İslam inancının korunmasında, yeniden ihya ve inşasında büyük hizmet görmüşlerdir.

---

* Yrd. Doç. Dr., AİBÜ İlahiyat Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü, zubeyirbulut@hotmail.com

Nizâmiye medreseleri, kuruluşlarıyla beraber ilim dünyasına ve eğitime bir takım yenilikler getirmiş, daha sonraki kurumlara da örnek olmuşlardır. İslam ve Batı dünyasına pek çok konuda etkileri bulunduğu bu kurumlardan yetişen ilim adamları özellikle dinî ve felsefi sahada büyük gelişmelere vesile olmuşlardır. Bu kurumların yapısı ve içeriği son zamanlara kadar eğitim kurumlarına model olmuşlardır. Hatta şunu da söylemek gerekir ki günümüzde İslam'ın çoğunluk ve azınlık olarak yaşandığı ülkelerde din eğitimi modeli olarak İmam-Hatip okulları modeli gündeme geldiğinde bu okulların esin kaynağının da gerek içerik gerekse yapı olarak Nizâmiye medreseleri olduğuna dikkat çekilmektedir.¹

Bu çalışmada, Nizâmiye medreseleri kuruluşundan itibaren ele alınarak incelenmiş, ilme ve ilim dünyasına katkıları, milletimize ve insanlık âlemine kazandırdıkları gösterilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın okuyucu kitlelerini, ilahiyat öğrencileri, ilahiyatçılar, İslam Tarihçileri, Tarihçiler, Eğitim Tarihçileri ve Eğitimciler oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra genel okuyucunun da müstağni kalamayacağı bir eser olduğunu söylemek mümkündür.

Araştırma, teorik yaklaşımlar ve çözümler içermektedir; yazarın konuya yaklaşımı bazı yönlerden betimsel, bazı yönlerden analitik olduğu görülmektedir. Araştırma, giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Kitabın başında “Kaynaklar ve Araştırmalar” başlığı altında araştırmada kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmektedir.

Girişte Türk kültür tarihini özetleyen yazar, Türklerin Müslümanlarla karşılaşmaları ve İslam dinini kabul etme süreçlerine değinir. Müslüman olan Türkler, yeni girdikleri dinin hem askeri sahada hem de ilim ve sanatta hamisi olmaya başlamışlardır. (s. 66)

Araştırmacı, eserinde Selçukluların İslam dünyasına girdikleri zaman İslam âlemi birtakım karışıklıklar ve buhranlar içerisinde bocaladığını söylemiştir. Abbasî, Fatîmi ve Endülüs Emevî halifeliği olmak üzere üç başlı bir idareye sahip olmanın yanında Ortadoğu’da Abbasi halifeliğinin temsil ettiği merkezi hükümetin otoritesi ortadan kalkmış, birtakım melikler tarafından idare edilir hale gelen İslam ülkeleri, bu kişilerin birbirlerini ezmek ve halkı soymakta adeta yarıştıkları alanlar haline gelmişti. Siyasi yapıdaki bu kargaşa yanında sosyal alanda da ortaya çıkan Karmatîlik ve Bâtınîlik gibi mezhepler insanların zihinlerini çelmeye ve kendi taraflarına çekerek birbirlerine düşürmeye başlamıştı.

Nitekim bütün bu olumsuzluklar içinde İslam dünyasına giren Selçuklular, dağınıklığı ve başıbozukluğu ortadan kaldırarak siyasi birliği sağlamak suretiyle

¹ Zübeyir Bulut, “Din Eğitiminde İmam-Hatip Okulları Modeli”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Forumu*, (edit. Mehmet Evkuran), Çorum: Hitit Üniversitesi SBE Yayınları, 2015, s. 149-168.

İslam'a büyük hizmette bulunmuşlardır. Selçukluları seleflerinden ayıran şey, kurmuş oldukları büyük ve kendine has müesseselerdir. Bu müesseselerde yetişen insanlar devletin hizmetinde görev yapmış, zararlı fikirlere karşı mücadele ederek siyasi yapının birlik ve bütünlüğünü kısa sürede sağlayıp korumuşlardır. Dolayısıyla bu müesseselerle İslam'a yeni bir dirlik, idareye sağlamlık kazandırılmış, İslam'la düşmanları arasında uzun seneler sürecektir çatışmaya karşı koyacak güç de bu kurumlar yoluyla kazanılmıştır. (s. 67)

Çalışmada kısa bir şekilde Selçuklu öncesi eğitim müesseselerine temas edilmiş Nizâmiye medreselerinin daha önce bölgede ortaya çıkan İslam eğitim ve öğretim kurumlarının etkilerine temas edilmiştir. Buna ilave olarak eserde ele alınan temel konulardan birisi de Nizâmiye medreselerinin kendine has özelliklerinin bulunmasıdır. Nizâmiye medreselerinin teşekkül ettikleri coğrafya ve kuruluş amaçları da dikkate alınarak diğer İslam eğitim öğretim kurumları ile bağlantıları birinci bölümünde ele alınmıştır.

Çalışmanın diğer bir yönü Nizâmiye medreseleri kadar, bu medreselerde ders veren hocaların ilmi seviyeleridir. Bu yönüyle Nizâmiye medreselerinin öğretim kadrosu, İslam âlemindeki pek çok gelişmeye etki etmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde öğretim kadrosunun oluşması, atanması, ekonomik durumları, ilmi ve mezhebi yönleri gibi hususlar işlenmiştir. Takip eden üçüncü bölümde, Nizâmiyelerde müderrislik görevinde bulunan hocaların kısa biyografileri verilerek, telif ettikleri eserler ve hangi ilim dallarında uzmanlık yaptıkları gösterilmeye çalışılmıştır. Öğretim kadrosundan sonra dördüncü bölümde öğrenciler ve medresenin öğretim programları işlenmiştir.

Yazar eserinde Nizâmiye medreselerinin kuruluş felsefesini genişçe ele almaktadır. Ona göre Nizâmiye Medreseleri eğitim tarihinde bir dönüm noktasıdır. İslam dünyasında bu kurumların tesis edilmesini gerektiren birtakım gelişmeler meydana gelmiş ve bunların sonucu olarak Nizâmiyeler kurulmuştur. Bu hususlar arasında, İslami eğitim kurumlarının tabii gelişimi sonucu olarak daha üst kuruluşlara duyulan ihtiyaç yanında, birtakım doktriner gelişmeler de vardır. Özellikle Şîî akideyi yaymak üzere kurulan medreseler, Nizâmiyelerin doğuşuna zemin hazırlamışlardır. (s. 71)

Oysa Sünnî medreseler Şîî medreselerden daha önce kurulmalarına rağmen, şahıslar tarafından açılmış olduklarından dolayı doğrudan devlet desteğine sahip değillerdi. Bu yüzden ki devlet destekli medrese açan Nizamülmülk Sünnî medreseleri ilk defa açan kişi olarak görülmektedir. (s. 79-80)

Bu dönemde Selçukluların mücadele etmek zorunda kaldıkları en önemli unsurlardan birisi de Bâtınilerdi. Onlar, ülkenin her yanında mezheplerini yaymak ve Sünnî akideyi ortadan kaldırmak için gayret göstermişler, bu konuda kendilerine karşı çıkan, âlim, vali vb. şahısları ortadan kaldırmışlardır. Bâtınilerin bu

eylemlerine karşı Sünnî düşünceyi güçlendirmek için Sünnî medreselerin açılması zorunlu hale gelmiştir. (s. 81-82) Sünnî medreselerin temel gayesi Sünnî düşünceyi yaymak ve devletin ihtiyaç duyduğu sadık âlim ve bürokrat yetiştirmektir. Bu amaçla ihtiyaç duyulan farklı coğrafyalarda yirmiye yakın medrese açılmıştır. (s. 107-108)

1067 yılında eğitime başlayan ve uzun süre eğitim hayatına devam eden Nizâmiye medreselerinin sonu hakkında kesin bir tarihten bahsetmek mümkün değildir. Selçukluların parçalanmasıyla beraber ülkede meydana gelen karışıklık ve fitne yüzünden eğitim hayatlarına devam etme imkânı bulamamışlardır. Ancak özellikle Bağdat Nizâmiye medresesi IV. asrın başlarına kadar devam etmiştir. (s. 133)

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmacı Nizâmiye medreselerinin eğitim kadrosu ve nitelikleri hakkında geniş bilgiler vermektedir. Burada üzerinde durulan konulardan biri bu medreselerde görev yapan müderrislerin mezhebi durumudur. Araştırmacı Abbasi halifesi Me'mun döneminde iktidar desteğiyle güçlü hale gelen Mutezile mezhebinden bahsederek Sünnîliğin, Eş'arî (v. 936) tarafından yeniden tanzim edildiğini ve Mutezile silahıyla, -zira Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmıştır- Mutezileye karşı çıkıldığını ifade etmektedir. Mu'tezilî düşüncenin zayıflamasıyla selefin iman akidesinin güçlendiği ve Eş'arî'den sonra da Ehl-i Sünnet'in hâkimiyetini artırdığı görülmektedir. Ancak bu süreçte Eş'arîlerin zaman zaman şiddetli muhalefetle karşılaştığı, hatta zulüm gördükleri bile ifade edilmektedir. Burada kullanılan kaynaklarda yer alan bilgiler ve araştırmacının ifadelerinden Eş'arîlere muhalefet ve zulmedenlerin Hanefiler olduğu anlaşılmaktadır. Hatta bu süreçte Eş'arîlerle Hanbelilerin birlikte hareket ettikleri, Şafii ve Hanbelilerin itikatta Eş'arî oldukları ifade edilmektedir. (s. 166-167) Ancak bunun tam olarak böyle olmadığını ifade etmek gerekir. Her ne kadar Eş'arî Mutezileden ayrıldıktan sonra yazdığı *el-İbane* adlı eserinde Selef akidesi üzere olduğunu söylese ve Ahmed b. Hanbel'e övücü ifadeler kullansa da Hanbeliler onu hiçbir zaman kabul etmemişler ve her zaman reddetmişlerdir. Nitekim onlar zaman zaman Eş'arîlere karşı keskin muhalefet göstermişler ve mücadele etmişlerdir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde araştırmacı kaynaklarda yer alan Nizâmiye medreselerinde görev yapan müderrisler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. (s. 179-240)

Çalışmanın dördüncü bölümünde Nizâmiye medreselerinde eğitim gören öğrenciler ve öğretim programları hakkında bilgi verilmektedir. Sünnî düşünceyi koruyacak ve Şiiliğe karşı çıkacak insanların yetiştirilmesi amaçlanan bu medreselerde, eğitim bir düzen içinde ve devletin himaye ve desteğiyle yürütülmüş, ilim tahsili yaygınlaşmış ve ilim erbabı korunmuştur. (s. 241-256)

Nizâmiye medreselerinin açılış amaçları incelendiğinde, bu kurumlarda yetişen öğrenciler vasıtasıyla şu hedeflerin amaçlandığı görülür:

1. Şîfler'in mezhep propagandalarına karşı koymak ve Ehl-i Sünnet düşüncesini koruyup güçlendirmek.
2. Genişleyen imparatorluğun ihtiyaç duyduğu memur kadrosunu yetiştirmek.
3. İslam dinini yeni benimsemiş Oğuz topluluklarına İslam'ı anlatmak, eski inançlarından kurtulmalarını sağlamak.
4. Devletin ihtiyaç duyduğu yüksek kalitede din adamı yetiştirmek.
5. Yeni fethedilen ülkelerin manen de fethini sağlamak için gerekli elemanları yetiştirmek.
6. Yoksul fakat yetenekli öğrencileri okutmak ve topluma kazandırmak. (s. 257)

Bunlara ilaveten Nizâmiye medreseleri birçok özelliği yanında bizi ilgilendiren temel özelliği ders programlarıdır. Medresede ihtisas derslerine yer verilmiş, öğrencilerin belirli ilim dallarında uzmanlaşmalarına imkân tanınmıştır. Medreselerde aynı türden bir program uygulanarak, Selçuklu ülkesinin her tarafında ortak bir İslam kültürünün ve Müslüman kardeşliğinin doğmasına zemin hazırlanmıştır. Bu ders programları ve konuları diğer İslam ülkelerinde de takip edilerek Osmanlılarda zirve noktasına çıkarılmıştır. Nitekim Fatih'le beraber zirveye çıkan medrese geleneği ve onun açtığı "Sahn-ı Semân medreseleri", Nizâmiye ekolünün ve programının geliştirilmiş halidir. (s. 259-260)

Çalışmanın beşinci bölümü Nizâmiye medreselerinin İslam Âlemi ve kültür tarihi açısından önemi konusunu ele almaktadır. Nizâmiye medreseleri İslam âleminde ilmin gelişmesine hizmet etmenin yanı sıra Şîfler'in propagandalarına karşı koyarak, Sünnî düşüncenin güçlenmesini temin etmişlerdir. Şîflik'le birlikte İslam ülkelerinde terör ve propaganda gücüyle yayılan Bâtîni fikirlere karşı koymak da Nizâmiyeler ve buradan yetişen âlimler sayesinde mümkün olmuştur. Nizâmiyeler bir taraftan yıkıcı hareketlere karşı devleti koruyacak kadroları yetiştirirken, diğer taraftan da ders programları ve eğitim sistemiyle kendinden sonra gelen medreselere model olmuştur. Benzer şekilde İslam âleminde devlet destekli medrese geleneğinin doğmasına da sebep olmuşlardır. (s. 277)

Nizâmiyelerin açılmasıyla beraber, Fatımilerin Şîliği egemen bir mezhep haline getirmek için giriştikleri ilmi, siyasi ve tedhiş hareketleri engellenmiş, Sünnîlik geniş halk kitlelerince benimsenen mezhep olma konumunu korumuştur. Selçukluların bu işi devlet politikası olarak görüp desteklemesi de hareketi iyice güçlendirmiştir. Nizamülmülk, Nizâmiyeleri devletin denetim ve himayesi altında işleyen resmi ve muntazam eğitim kurumları haline getirmişti. Böylece ders programlarında ve öğretim usullerinde bir devrim yapılmış ve Nizâmiyelerin oluşturduğu bu gelenek son zamanlara kadar devam etmiştir. (s. 279)

Fıkhi mezhep olarak Şafiliği ve itikadi mezhep olarak da Eş'arîliği öğreten Nizâmiyeler bu sahanın en önde gelen âlimlerini yetiştirmişlerdir. Bu âlimler Şafii mezhebinin ve Eş'arî kelamının önde gelen kimseleridir. Eş'arîlik Mutezileye karşı çıkan bir mezhep olarak teorilerini Mutezileye karşı geliştirmiştir. Bu medreselerde yetişen öğrencilerin Sünnîleşmesinde vazife görmüşler, "Sünnîlik" bütün coğrafyada ortak payda haline gelmiştir. Şîilik egemenliğini kaybetmiş, Ehl-i Sünnet fikri yeniden güçlenmiştir. Nizâmiye medreseleri bir taraftan halkın ıslahını ve eğitimini hedef alırken, diğer taraftan da devlet otoritesine ve kanunlara itaat etmenin gereğini öğretmiştir. Böylece devletin bütünlüğünü korumanın yanında, kanunlara bağlı fertler de yetiştirmiştir. (s. 289-290)

Nizâmiye medreseleri Şeriat-Tarikat (Medrese-Tekke) uzlaşmasını sağlamış Sünnî öğretiyeye uygun olarak gelişen, aynı zamanda şer'î kurallara bağlı sufiler tarafından yaşanan Sünnî tasavvufa sahip çıkmıştır. (s. 298-299)

Müellif araştırmanın sonuç kısmında araştırmada ulaştığı sonuçları özetlemektedir. Bu sonuçları şu şekilde maddeleştirmek mümkündür:

1. Selçukluların İslam dünyasına dâhil olup, İslam'ın koruyuculuğunu üzerlerine almalarıyla köklü ve kalıcı kurumlar kurarak bu mücadeleyi Sünnî İslam'ın lehine çevirmeyi gerçekleştirmişlerdir. Bu kurumların başında eğitim kurumları gelmektedir. Bu noktada Selçukluların İslam'a bağlılıkları noktasında Ehl-i Sünnet dışı fırkalarla mücadele edecek ve İslam'ın birliğini sağlayacak olan kurumlar Nizâmiye medreseleridir. Bu medreseler Şîî-Bâtını gibi birtakım yıkıcı ve bölücü Ehl-i Sünnet dışı fırkalara karşı yetiştirilen elemanlarıyla onlara karşı başarıyla mücadele etmişlerdir. (s. 359-162)

2. Nizâmiyelerin en önemli fonksiyonlarından biri de kendilerinden sonra kurulan eğitim kurumlarına model vazifesi görmüş olmalarıdır. Osmanlılarda bu geleneği takipçisi olmuşlardır. Hatta bu ders programları o kadar bağlayıcı olmuştur ki Osmanlılar amelde Hanefi, itikatta Maturidî mezhebinden olmalarına rağmen, medreselerinde Nizâmiye medreselerinde okutulan Eş'arî kelamını okutmuşlardır. (s. 363)

3. Nizâmiyeden yetişen Sünnî mutasavvıflar Yesevîlik, Bektaşilik, Nakşibendilik gibi Türk tarikatlarının kurulmasında görev almışlardır. Bu vesile ile Horasan, Maverannehir, ve Türkistan yöresinin sufiler vasıtasıyla İslamlaşması kolaylaşmış, medreselerin ve kitabî bilgilerin ulaşamadığı yerlere İslam, bu sufiler vasıtasıyla yayılmıştır. (s. 364)

Sonuç olarak "Selçuklu Devri Üniversiteleri: Nizâmiye Medreseleri" kitabı, İslam tarihi, eğitim tarihi ve İslam kurumlar tarihi ile ilgilenen araştırmacı ve ilgilileri için mutlaka okunması gereken bir kitaptır.